" राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण २०२० आणि मानव्यविद्या-सामाजिक शास्त्रांतील लवचिक शैक्षणिक वातावरण: स्वरूप व आव्हाने "

सौ. स्मिता विलास फडतरे
ग्रंथालय लिपिक
नेस वाडिया कॉलेज ऑफ कॉमर्स पुणे-१
फोन नंबर :- ८२७५८७९००९

श्री. आशिषकुमार शंकर सूर्यवंशी
ग्रंथालय सहाय्यक
गोखले इन्स्टिटयूट ऑफ पॉलिटिक्स अँड इकॉनॉमिक्स पुणे ४
फोन नंबर : ७३८७१२३०३२

Crossref DOI - https://doi.org/10.5281/zenodo.23558334

सारांश :

राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण २०२० (National Education Policy,2020) हे भारतीय उच्च शिक्षणाच्या संरचनेत बहुविषयकता, लवचिकता, विद्यार्थीकेंद्रित शिक्षण, संशोधन व नवोपक्रम, कौशल्यविकास आणि शाश्वत विकास यांना केंद्रस्थानी ठेवणारे धोरण आहे. विशेषतः सामाजिक शास्त्रे आणि मानव्यशास्त्रे या ज्ञानक्षेत्रांकडे केवळ पारंपरिक विषय म्हणून न पाहता सामाजिक परिवर्तन, लोकशाही मूल्ये, सांस्कृतिक संवर्धन, नैतिकता, सार्वजनिक धोरण, सामाजिक न्याय आणि शाश्वत विकासासाठी महत्त्वपूर्ण ज्ञानस्रोत म्हणून पाहण्याची गरज निर्माण झाली आहे. या संशोधनपत्राचा उद्देश NEP 2020 च्या चौकटीत सामाजिक शास्त्रे आणि मानव्यशास्त्रांसाठी लवचिक शैक्षणिक वातावरणाच्या नवीन शक्यता तपासणे, संशोधन व नवोपक्रमाच्या सर्वोत्तम पद्धतींशी त्याचे सरेखन स्पष्ट करणे आणि उच्च शिक्षण संस्था (HEIs) मधील परिसंस्थेचा उपयोग सामाजिक शास्त्रांच्या क्षेत्रातील शाश्वत पद्धती विकसित करण्यासाठी कसा करता येईल हे विशद करणे हा आहे. अभ्यासासाठी गुणात्मक, वर्णनात्मक आणि संकल्पनात्मक संशोधन पद्धतीचा वापर करण्यात आला असून राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण (NEP) 2020, UGC मार्गदर्शक तत्त्वे आणि अलीकडील संशोधन साहित्याचे विश्लेषण करण्यात आले आहे. अभ्यासातून असे दिसून येते की शैक्षणिक पतपेढी,बहुविषयक अभ्यासक्रम, बहु-प्रवेश–बहु-निर्गमन,संशोधन विकास कक्ष, उद्योग–समाज–अकादमिक सहकार्य, डिजिटल शिक्षण, भारतीय ज्ञानप्रणाली,समुदायाधारित संशोधन आणि SDG-केंद्रित अभ्यासक्रम यांच्या माध्यमातून सामाजिक शास्त्रे व मानव्यशास्त्रांना अधिक गतिशील बनविता येते. तथापि, शिक्षक क्षमता, आर्थिक संसाधने, संस्थात्मक जडत्व, डिजिटल दरी आणि विभागीय संरचना ही महत्त्वाची आव्हाने आहेत. या पार्श्वभूमीवर 'बहुविषयक–संशोधनाधारित–समुदायकेंद्रित–शाश्वत HEI परिसंस्था' हे NEP 2020 च्या प्रभावी अंमलबजावणीसाठी उपयुक्त मॉडेल ठरू शकते.

की-वर्ड्स : राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण २०२०, सामाजिक शास्त्रे, मानव्यशास्त्रे, बहुविषयकता, संशोधन व नवोपक्रम, उच्च शिक्षण संस्था (HEI) परिसंस्था, शाश्वत विकास, SDGs, विद्यार्थी

प्रस्तावना :

भारतामध्ये उच्च शिक्षणाची भूमिका केवळ पदवी प्रदान करण्यापुरती मर्यादित नसून ज्ञाननिर्मिती, सामाजिक परिवर्तन, आर्थिक प्रगती, लोकशाही मूल्यांचे संवर्धन आणि शाश्वत विकास साध्य करण्याशी निगडित आहे. NEP 2020 ने भारतीय उच्च शिक्षणव्यवस्थेच्या पुनर्रचनेत बहुविषयक आणि सर्वांगीण शिक्षणाला महत्त्व दिले आहे. धोरणामध्ये कला व विज्ञान, अभ्यासक्रमीय व अभ्यासक्रमाबाह्य उपक्रम, व्यावसायिक व शैक्षणिक प्रवाह यांच्यातील कठोर विभाजन कमी करण्याचे उद्दिष्ट मांडले आहे. तसेच सामाजिक शास्त्रे, कला, मानव्यशास्त्रे आणि विज्ञान यांच्यातील परस्परसंबंधातून ज्ञानाची एकात्मता साधण्यावर भर देण्यात आला आहे.

NEP 2020 च्या उच्च शिक्षणविषयक दृष्टिकोनानुसार मोठ्या बहुविषयक HEIs ची निर्मिती, विद्यार्थ्यांना विषय व अभ्यासक्रम निवडीचे स्वातंत्र्य, शैक्षणिक बँक श्रेयांक, बहु-प्रवेश व बहु-निर्गमन आणि संशोधन व नवोपक्रमासाठी सक्षम वातावरण निर्माण करणे अपेक्षित आहे. UGC च्या अभ्यासक्रम आणि श्रेय आराखडा मध्येही लवचिक निवड-आधारित श्रेयांक प्रणाली,बहुविषयक शिक्षण आणि विद्यार्थ्यांच्या आवडीनुसार अभ्यासक्रम निवडीला महत्त्व देण्यात आले आहे.

या बदलांच्या पार्श्वभूमीवर सामाजिक शास्त्रे आणि मानव्यशास्त्रांची भूमिका नव्याने समजून घेणे आवश्यक आहे. समाजातील असमानता, गरिबी, स्थलांतर, हवामान बदल, डिजिटल परिवर्तन, सार्वजनिक आरोग्य, लिंगसमता, सांस्कृतिक विविधता, लोकशाही, कृत्रिम बुद्धिमत्ता आणि सामाजिक न्याय यांसारख्या जटिल समस्यांचे निराकरण केवळ एका ज्ञानशाखेतून होऊ शकत नाही. त्यामुळे अर्थशास्त्र, समाजशास्त्र, राज्यशास्त्र, मानसशास्त्र, इतिहास, तत्त्वज्ञान, भाषा, साहित्य, मानवशास्त्र, माध्यम अभ्यास आणि पर्यावरण अभ्यास यांचे परस्परसंबंधित संशोधन आवश्यक आहे.

संशोधनाची पार्श्वभूमी :

NEP 2020 मध्ये उच्च शिक्षणाला 'बहुविषयक आणि सर्वांगीण' स्वरूप देण्याचा स्पष्ट प्रयत्न करण्यात आला आहे. धोरणानुसार HEIs मध्ये भाषा, साहित्य, संगीत, तत्त्वज्ञान, इतिहास, समाजशास्त्र, अर्थशास्त्र, गणित, सांख्यिकी, विज्ञान, कला, क्रीडा इत्यादी विविध क्षेत्रांना एकत्र आणणारे शैक्षणिक वातावरण विकसित केले पाहिजे. तसेच अभ्यासक्रमामध्ये समुदाय सहभाग, पर्यावरण शिक्षण आणि मूल्याधारित शिक्षणाशी संबंधित श्रेयांक-आधारित अभ्यासक्रम व प्रकल्प समाविष्ट करण्याची शिफारस आहे.

विशेषतः NEP 2020 च्या संशोधनविषयक दृष्टिकोनात स्टार्ट इनक्युबेशन सेंटर्स, टेक्नॉलॉजी डेव्हलपमेंट सेंटर्स, उद्योग-शैक्षणिक लिंकेज आणि मानविकी आणि सामाजिक विज्ञान यासह आंतरविद्याशाखीय संशोधन यांना सन्मानित करण्यात आले आहे. UGC च्या रिसर्च डेव्हलपमेंट सेल (RDCs) मुख्यील उपक्रमानुसार HEIs मध्ये संशोधन, नवोपक्रम, तंत्रज्ञान विकास आणि बहुविद्याशाखीय/ट्रान्सडिसिप्लिनरी संशोधन संस्कृती वाढविणे अपेक्षित आहे. त्यामुळे सामाजिक शास्त्रे आणि मानव्यशास्त्रे यांना संशोधन व

नवोपक्रमाच्या मुख्य प्रवाहात आणणे हे NEP 2020 च्या व्यापक उद्दिष्टांशी सुसंगत आहे.

साहित्य आढावा :

NEP 2020 आणि बहुविषयक उच्च शिक्षण NEP 2020 चा मूलभूत दृष्टिकोन म्हणजे ज्ञानशाखांमधील कृत्रिम भिंती कमी करणे. UGC च्या मते बहुविद्याशाखीय उच्च शिक्षण संस्थामध्ये विविध विभाग अस्तित्वात असणे पुरेसे नाही; उदयोन्मुख आव्हाने हाताळण्यासाठी नाविन्यपूर्ण बहु- आणि आंतरविद्याशाखीय कार्यक्रम विकसित करणे आवश्यक आहे.यामुळे समाजशास्त्राचा डेटा सायन्सशी, अर्थशास्त्राचा पर्यावरण अभ्यासाशी, राज्यशास्त्राचा सार्वजनिक धोरणाशी, मानसशास्त्राचा न्यूरोसायन्सशी आणि इतिहासाचा डिजिटल मानवशास्त्रेशी संवाद निर्माण होऊ शकतो.

शैक्षणिक लवचिकता शैक्षणिक पतपेढी विद्यार्थ्यांना विविध उच्च शिक्षण संस्थांमधील (HEIs) क्रेडिट्स मिळवून त्यांचा शैक्षणिक प्रवास अधिक लवचिकपणे आखण्याची संधी देतो. UGC च्या मते ही व्यवस्था विद्यार्थ्यांना त्यांच्या आवडी, क्षमतांनुसार courses निवडण्यास आणि विविध disciplines मध्ये mobility साधण्यास मदत करते.

सामाजिक शास्त्रे आणि मानव्यशास्त्रे यासाठी ही व्यवस्था विशेष महत्त्वाची आहे. उदाहरणार्थ, अर्थशास्त्राचा विद्यार्थी सार्वजनिक धोरण, समाजशास्त्र, पर्यावरण अभ्यास किंवा डेटा ॲनालिटिक्समधील अभ्यासक्रम घेऊ शकतो. त्याचप्रमाणे साहित्याचा विद्यार्थी डिजिटल मानव्यशास्त्र, माध्यम अभ्यास किंवा सांस्कृतिक अभ्यासामध्ये कौशल्य विकसित करू शकतो.

संशोधन व नवोपक्रम :

NEP 2020 मध्ये संशोधनाला उच्च शिक्षणाच्या केंद्रस्थानी ठेवण्यात आले आहे. शिक्षण मंत्रालयानुसार HEIs मध्ये संशोधन व विकास कक्ष, संशोधन सहकार्य, विद्यार्थी देवाणघेवाण आणि राष्ट्रीय–आंतरराष्ट्रीय संशोधन भागीदारी यांद्वारे संशोधन आणि नाविन्यपूर्णतेची संस्कृती विकसित करण्यावर भर आहे.

सामाजिक शास्त्रांमध्ये नवोपक्रमाचा अर्थ केवळ तंत्रज्ञाननिर्मिती नसून नवीन सामाजिक पद्धती, धोरणात्मक उपाय, समुदायाधारित मॉडेल्स, डिजिटल अभिलेखागार, माहिती-आधारित सार्वजनिक धोरण, सहभागात्मक संशोधन आणि सामाजिक उद्योजकता यांचाही समावेश होतो.

अभ्यासाची गरज आणि महत्त्व (Need of the Study) :

राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण २०२० (NEP 2020) मध्ये उच्च शिक्षण अधिक बहुविषयक, लवचिक, विद्यार्थी-केंद्रित, संशोधनाभिमुख आणि समाजाभिमुख करण्यावर भर देण्यात आला आहे. सामाजिक शास्त्रे आणि मानव्यशास्त्रे ही समाजातील सामाजिक, सांस्कृतिक, आर्थिक, राजकीय आणि नैतिक प्रश्न समजून

घेण्यासाठी महत्त्वाची क्षेत्रे आहेत. त्यामुळे NEP 2020 च्या अंमलबजावणीच्या संदर्भात या विषयांना उच्च शिक्षण संस्थांमध्ये मिळणाऱ्या संधींचा अभ्यास करणे आवश्यक आहे.

- **बहुविषयक शिक्षणाची आवश्यकता :** सामाजिक शास्त्रे व मानव्यशास्त्रे यांचा विज्ञान, तंत्रज्ञान, व्यवस्थापन, पर्यावरण आणि इतर विषयांशी समन्वय करून नवीन ज्ञाननिर्मिती करण्याची गरज निर्माण झाली आहे.
- **लवचिक अभ्यासक्रमाची गरज :** विद्यार्थ्यांना विषय, अभ्यासक्रम, कौशल्याधारित अभ्यास आणि विविध शैक्षणिक पर्याय निवडण्याचे स्वातंत्र्य देण्यासाठी विद्यमान अभ्यासक्रम व शैक्षणिक संरचनेत कितपत लवचिकता आली आहे, हे तपासणे आवश्यक आहे.
- **संशोधन व नवोपक्रमाला चालना :** सामाजिक समस्या, सांस्कृतिक परिवर्तन, असमानता, डिजिटल परिवर्तन, स्थलांतर, लोकसंख्या, शहरीकरण आणि पर्यावरणीय प्रश्न यांवर सामाजिक शास्त्रे व मानव्यशास्त्रे महत्त्वपूर्ण संशोधन करू शकतात. त्यामुळे HEI मध्ये संशोधनासाठी उपलब्ध संधी व अडथळे समजून घेणे गरजेचे आहे.
- **शाश्वत विकासाशी संबंध :** शाश्वत विकास उद्दिष्टे (SDGs) साध्य करण्यासाठी केवळ तांत्रिक किंवा वैज्ञानिक ज्ञान पुरेसे नसून सामाजिक, सांस्कृतिक आणि मानवी घटकांचे आकलन आवश्यक आहे. सामाजिक शास्त्रे व मानव्यशास्त्रे शाश्वत विकासाला आवश्यक असलेली सामाजिक जाणीव, मूल्ये आणि समावेशक दृष्टिकोन विकसित करू शकतात.
- **HEI परिसंस्थेचा अभ्यास** : उच्च शिक्षण संस्थांमध्ये अध्यापन, संशोधन, उद्योग-सामाजिक संस्था सहकार्य, डिजिटल साधने, नवोपक्रम केंद्रे, आंतरराष्ट्रीय सहकार्य आणि समुदाय सहभाग यांचा परस्परसंबंध समजून घेणे आवश्यक आहे.
- **विद्यार्थी-केंद्रित शिक्षण :** NEP 2020 मध्ये विद्यार्थ्यांच्या सर्वांगीण विकासावर भर दिला आहे. त्यामुळे सामाजिक शास्त्रे व मानव्यशास्त्रातील विद्यार्थ्यांना कौशल्य, रोजगारक्षमता, सर्जनशीलता, चिकित्सक विचार आणि सामाजिक जबाबदारी विकसित करण्यासाठी उपलब्ध संधींचे मूल्यमापन आवश्यक आहे.
- **डिजिटल तंत्रज्ञानाचा वाढता प्रभाव :** ऑनलाइन शिक्षण, डिजिटल संसाधने, AI आणि नवीन शैक्षणिक तंत्रज्ञानामुळे सामाजिक शास्त्रे व मानव्यशास्त्रांच्या अध्यापन-पद्धतींमध्ये बदल होत आहेत. या बदलांचा शैक्षणिक गुणवत्ता आणि संशोधनावर होणारा परिणाम अभ्यासणे आवश्यक आहे.
- **धोरण आणि प्रत्यक्ष अंमलबजावणीतील अंतर :** NEP 2020 मध्ये अपेक्षित असलेल्या सुधारणा आणि प्रत्यक्ष उच्च शिक्षण संस्थांमध्ये होणारी अंमलबजावणी यामध्ये काही प्रमाणात अंतर असण्याची शक्यता आहे. हे अंतर ओळखण्यासाठी प्रणालीबद्ध अभ्यास आवश्यक आहे.
- **स्थानिक गरजा आणि जागतिक आव्हाने :** भारतीय, विशेषतः स्थानिक सामाजिक-सांस्कृतिक संदर्भाशी संबंधित ज्ञाननिर्मिती करताना जागतिक आव्हानांशी जोडले जाणे आवश्यक आहे. त्यामुळे

HEI मध्ये स्थानिक ज्ञान आणि जागतिक दृष्टिकोन यांचा समतोल कसा साधला जातो, हे तपासणे महत्त्वाचे आहे.

संशोधनाची उद्दिष्टे :

या संशोधनाची प्रमुख उद्दिष्टे पुढीलप्रमाणे आहेत:

- NEP 2020 अंतर्गत सामाजिक शास्त्रे आणि मानव्यशास्त्रांसाठी लवचिक शैक्षणिक वातावरणाच्या शक्यता स्पष्ट करणे.
- बहुविषयकता, शैक्षणिक क्रेडिट बँक आणि एकाधिक प्रवेश-एकाधिक निर्गमन यांसारख्या सुधारणांचा सामाजिक शास्त्रे व मानव्यशास्त्रांवरील परिणाम तपासणे.
- सामाजिक शास्त्रांच्या संशोधनामध्ये नवोपक्रम आणि सर्वोत्तम संशोधन पद्धतींच्या शक्यता स्पष्ट करणे.
- HEI परिसंस्थेचा उपयोग सामाजिक शास्त्रांमधील शाश्वत पद्धती विकसित करण्यासाठी कसा करता येईल हे विश्लेषित करणे.
- सामाजिक शास्त्रे, मानव्यशास्त्रे आणि शाश्वत विकास उद्दिष्टे (SDGs) यांच्यातील संबंध स्पष्ट करणे.
- NEP 2020 च्या प्रभावी अंमलबजावणीसाठी HEIs साठी धोरणात्मक शिफारसी मांडणे.

अभ्यासातील समस्या (Problems of the Study) :

या विषयाच्या अभ्यासात पुढील प्रमुख समस्या/आव्हाने दिसून येतात :

- **NEP 2020 ची असमान अंमलबजावणी** : विविध उच्च शिक्षण संस्थांमध्ये धोरणाची अंमलबजावणी समान पातळीवर झालेली नसू शकते.
- **सामाजिक शास्त्रे व मानव्यशास्त्रांना दुय्यम स्थान :** रोजगारकेंद्री आणि तंत्रज्ञानकेंद्री शिक्षणाला अधिक महत्त्व दिल्यामुळे सामाजिक शास्त्रे व मानव्यशास्त्रांच्या भूमिकेबाबत काही ठिकाणी कमी महत्त्व दिले जाण्याची शक्यता आहे.
- **अभ्यासक्रमातील लवचिकतेची मर्यादा :** बहुविषयक अभ्यास, बहु-प्रवेश-निर्गमन, क्रेडिट हस्तांतरण आणि विविध विषयांची निवड यांसाठी संस्थात्मक पातळीवर पुरेशा सुविधा उपलब्ध नसण्याची समस्या.
- **संशोधनासाठी मर्यादित संसाधने :** संशोधन निधी, आधुनिक पायाभूत सुविधा, डेटाबेस, डिजिटल साधने आणि संशोधन प्रशिक्षण यांचा अपुरा उपलब्धता हा अडथळा ठरू शकतो.
- **संशोधन आणि नवोपक्रमातील दरी :** सामाजिक शास्त्रे व मानव्यशास्त्रातील संशोधनाचा समाज, उद्योग, शासन आणि धोरणनिर्मितीशी अपेक्षित स्तरावर संबंध प्रस्थापित होत नसण्याची समस्या.

- **आंतरविषयक सहकार्याचा अभाव :** विविध विभाग आणि विषयांमध्ये प्रभावी सहकार्य नसल्यामुळे बहुविषयक संशोधनाच्या संधी पूर्णपणे वापरल्या जात नाहीत.
- **डिजिटल दरी :** सर्व विद्यार्थी व शिक्षकांना समान डिजिटल साधने, इंटरनेट, ई-संसाधने आणि तंत्रज्ञानाधारित प्रशिक्षण उपलब्ध नसणे.
- **कुशल मनुष्यबळाची गरज :** नवीन अभ्यासक्रम, डिजिटल शिक्षण, AI, संशोधन पद्धती आणि आंतरविषयक शिक्षणासाठी शिक्षकांना आवश्यक प्रशिक्षणाची कमतरता असू शकते.
- शाश्वत विकासाशी मर्यादित एकात्मता सामाजिक शास्त्रे व मानव्यशास्त्रांच्या अभ्यासक्रमात SDGs, पर्यावरणीय समस्या, सामाजिक न्याय आणि शाश्वत विकासाचे मुद्दे पुरेशा प्रमाणात समाविष्ट झाले आहेत का, हा महत्त्वाचा प्रश्न आहे.
- उद्योग व समुदायाशी कमी संबंध HEI, उद्योग, स्वयंसेवी संस्था, स्थानिक समुदाय आणि शासन यांच्यातील सहकार्य अपेक्षित पातळीवर नसल्यास विद्यार्थ्यांना प्रत्यक्ष अनुभव व संशोधनाच्या संधी मर्यादित राहू शकतात.

संशोधन पद्धती :

सदर अभ्यास हा **गुणात्मक, वर्णनात्मक आणि संकल्पनात्मक स्वरूपाचा** आहे. यासाठी प्राथमिक सर्वेक्षणाऐवजी दुय्यम स्रोतांचा वापर करण्यात आला आहे. शिक्षण मंत्रालय, भारत सरकार, विद्यापीठ अनुदान आयोग (UGC), NEP 2020, अकॅडमिक क्रेडिट बँक, संशोधन विकास कक्ष आणि उच्च शिक्षण–शाश्वतता विषयक अलीकडील peer-reviewed साहित्यात यांचे विश्लेषण करण्यात आले. या अभ्यासामध्ये thematic analysis च्या माध्यमातून पुढील प्रमुख थीम निश्चित करण्यात आल्या:

- शैक्षणिक लवचिकता
- बहुविषयकता
- संशोधन व नवोपक्रम
- HEI परिसंस्था
- समुदाय सहभाग
- शाश्वत विकास
- डिजिटल परिवर्तन
- विद्यार्थी-केंद्रित शिक्षण
- सामाजिक न्याय आणि समावेशन

अलीकडील संशोधनात भारतीय HEIs "शाश्वतता" अभ्यासक्रम, संशोधन, संस्थात्मक शासन आणि समुदाय प्रतिबद्धता यांच्याशी वाढता संबंध दिसून येतो. Kaur (2026) यांच्या धोरणविश्लेषणानुसार भारतात शाश्वतता अभ्यासक्रम, संस्थात्मक कामकाज आणि कौशल्ये या विविध स्तरांवर एकत्रित करण्याची आवश्यकता

आहे.

सामाजिक शास्त्रे आणि मानव्यशास्त्रांसाठी नवीन शक्यता :

बहुविषयक अभ्यासक्रम :

NEP 2020 मुळे सामाजिक शास्त्रे व मानव्यशास्त्रांना STEM, व्यवसाय, कायदा, पर्यावरण आणि तंत्रज्ञानाशी जोडण्याची संधी उपलब्ध होते.

उदाहरणार्थ :

- समाजशास्त्र + डेटा सायन्स = संगणकीय समाजशास्त्र
- अर्थशास्त्र + पर्यावरण = पर्यावरणविषयक अर्थशास्त्र
- राज्यशास्त्र + तंत्रज्ञान = डिजिटल प्रशासन
- मानसशास्त्र + कृत्रिम बुद्धिमत्ता (AI) = मानवी-AI परस्परसंवाद
- इतिहास + माहिती तंत्रज्ञान = डिजिटल मानव्यशास्त्र
- साहित्य + माध्यम अभ्यास = डिजिटल सांस्कृतिक अभ्यास
- भूगोल + हवामान विज्ञान = हवामान आणि समाज अभ्यास

अशा अभ्यासक्रमांमुळे विद्यार्थ्यांमध्ये चिकित्सक विचार, सर्जनशीलता, समस्या-निवारण आणि आंतरविद्याशाखीय क्षमता विकसित होऊ शकतात.

डिजिटल मानव्यशास्त्रे :

Digital Humanities हे मानव्यशास्त्रांसाठी महत्त्वाचे नवोपक्रम क्षेत्र बनू शकते. डिजिटल archives, मजकूर उत्खनन, जीआयएस (GIS) मॅपिंग, संगणकीय भाषाविज्ञान, डिजिटल कथाकथन आणि एआय-सहाय्यित सांस्कृतिक दस्तऐवजीकरण यांच्या माध्यमातून इतिहास, भाषा, साहित्य आणि संस्कृतीचे नवीन प्रकारचे संशोधन करता येते.

समुदायाधारित शिक्षण :

NEP 2020 मधील समुदाय सहभाग आणि सेवा-आधारित अध्ययन या संकल्पनांमुळे सामाजिक शास्त्रांच्या विद्यार्थ्यांना प्रत्यक्ष सामाजिक समस्यांशी जोडता येते. उदाहरणार्थ, विद्यार्थी स्थानिक स्वराज्य संस्था, स्वयंसेवी संस्था, ग्रामीण समुदाय, शहरी वस्त्या आणि सामाजिक उद्योजकांबरोबर प्रकल्प करू शकतात. यामुळे शिक्षण आणि समाज यांच्यातील अंतर कमी होऊन 'learning by doing' आणि 'learning through

community' या पद्धती विकसित होतात

संशोधन आणि नवोपक्रमाच्या सर्वोत्तम पद्धती :

सामाजिक शास्त्रांमध्ये NEP 2020 शी सरेखित संशोधनासाठी पुढील पद्धती उपयुक्त ठरू शकतात.

मिश्र-पद्धती संशोधन :

गुणात्मक आणि परिमाणात्मक संशोधन एकत्र केल्यास सामाजिक प्रश्नांचे अधिक व्यापक आकलन होऊ शकते. उदाहरणार्थ, बेरोजगारीच्या अभ्यासात survey data सोबत interviews आणि focus groups वापरता येतात.

सहभागी संशोधन :

समुदायाला संशोधनाचा केवळ 'विषय' न मानता संशोधन प्रक्रियेतील सहभागी बनविणे आवश्यक आहे. सहभागी कृती संशोधन ग्रामीण विकास, आदिवासी अभ्यास, लिंग, शिक्षण आणि सार्वजनिक आरोग्याच्या क्षेत्रात विशेषतः उपयुक्त ठरू शकते.

मुक्त विज्ञान आणि खुला डेटा :

शक्य त्या प्रमाणात संशोधन डेटा, पद्धती आणि निष्कर्ष अधिक पारदर्शक करण्याची पद्धत संशोधनाची विश्वसनीयता वाढवू शकते.

डिजिटल संशोधन :

जीआयएस (GIS), बिग-डेटा विश्लेषण, सोशल मीडिया विश्लेषण, संगणकीय मजकूर विश्लेषण आणि AI आधारित गुणात्मक कोडिंग यांचा जबाबदारीने वापर सामाजिक शास्त्रांच्या संशोधनाची क्षमता वाढवू शकतो.

आंतरराष्ट्रीय संशोधन सहकार्य :

UGC आणि शिक्षण मंत्रालयाच्या धोरणात्मक चौकटीत आंतरराष्ट्रीय सहकार्य, विद्यार्थी आदानप्रदान आणि संस्थात्मक संशोधन भागीदारी यांना महत्त्व दिले आहे. यामुळे भारतीय सामाजिक वास्तवाचा जागतिक तुलनात्मक दृष्टिकोनामधून अभ्यास करता येतो.

HEI परिसंस्था आणि शाश्वत सामाजिक शास्त्रे :

HEI ही केवळ अध्यापन संस्था नसून ज्ञाननिर्मिती–नवोपक्रम–समाजसहभाग–शाश्वतता यांना जोडणारी परिसंस्था असावी.

अभ्यासक्रम परिसंस्था :

प्रत्येक सामाजिक शास्त्राच्या अभ्यासक्रमात SDGs शी संबंधित विषय समाविष्ट करता येतील.

उदाहरणार्थ :

विषय	**संभाव्य SDG संबंध**				
समाजशास्त्र	SDG	5	10	11	16
अर्थशास्त्र	SDG	1	8	10	12
राज्यशास्त्र	SDG	16	17		
मानसशास्त्र	SDG	3	4		
भूगोल	SDG	6	11	13	15
इतिहास	SDG	4	11	16	
साहित्य	SDG	4	5	10	16

संशोधन परिसंस्था :

HEIs मध्ये आंतरविद्याशाखीय संशोधन केंद्रे निर्माण करून आव्हानावर संशोधन करता येईल. उदाहरणार्थ:

- हवामान आणि समाज केंद्र
- लिंगभाव आणि सामाजिक न्याय केंद्र
- डिजिटल मानव्यशास्त्र केंद्र
- सार्वजनिक धोरण केंद्र
- ग्रामीण आणि शहरी अभ्यास केंद्र
- स्थलांतर अभ्यास केंद्र
- आदिवासी आणि स्थानिक ज्ञान केंद्र

नवनिर्मिती परिसंस्था :

सामाजिक नवोपक्रम प्रयोगशाळा, इनक्युबेशन केंद्रे आणि विद्यार्थी नवोपक्रम केंद्रे यांच्या माध्यमातून सामाजिक समस्यांसाठी नवीन उपाय विकसित करता येतील. उदाहरणार्थ, ग्रामीण भागातील डिजिटल साक्षरता, महिलांची आर्थिक स्वायत्तता, शहरी कचरा व्यवस्थापन, स्थानिक भाषांमधील डिजिटल सामग्री आणि सामाजिक उद्योजकता यांवर विद्यार्थी-शिक्षक संयुक्त प्रकल्प राबवू शकतात.

- **समुदाय परिसंस्था** उच्च शिक्षण संस्था, स्वयंसेवी संस्था, सरकार, उद्योग क्षेत्र, समुदाय या पाच

घटकांचे सहकार्य सामाजिक शास्त्रांच्या संशोधनाला प्रत्यक्ष परिणामांशी जोडू शकते.

शाश्वत विकास आणि सामाजिक शास्त्रे :

शाश्वत विकास हा केवळ पर्यावरणीय विषय नाही. त्यामध्ये आर्थिक, सामाजिक, सांस्कृतिक आणि राजकीय परिमाणांचा समावेश आहे. त्यामुळे सामाजिक शास्त्रे SDGs च्या अंमलबजावणीसाठी अत्यंत महत्त्वाची आहेत.

भारतीय HEIs च्या शाश्वत उपक्रमवरील अलीकडील अभ्यासांमध्ये अभ्यासक्रम, संशोधन, आणि संस्थात्मक पद्धती या सर्व क्षेत्रांमध्ये SDGs शी संबंध दिसून येतो. सांतीबानेझ गोन्झालेझ आणि इतर. (२०२६) यांच्या विश्लेषणात भारतीय HEIs मध्ये शाश्वतता उपक्रमामध्ये वाढ झाल्याचे दिसते; मात्र सर्व SDGs मध्ये संशोधन आणि अध्यापनाचे समान प्रमाणात एकत्रीकरण अजून आवश्यक आहे.

त्यामुळे सामाजिक शास्त्रांसाठी शाश्वतता म्हणजे:

ज्ञान ⟶ संशोधन ⟶ नवोपक्रम ⟶ समुदाय सहभाग ⟶ धोरण ⟶ सामाजिक परिणाम अशी सातत्यपूर्ण साखळी निर्माण करणे.

NEP 2020 आणि शाश्वततेचे संरेखन :

NEP 2020 मधील बहुविद्याशाखीय शिक्षण, पर्यावरण शिक्षण, समुदाय सहभाग, मूल्य-आधारित शिक्षण आणि संशोधन-अभिमुखता या घटकांचा SDGs शी थेट संबंध जोडता येतो. शिक्षण मंत्रालयनेही बहुविद्याशाखीय शिक्षणामुळे HEIs ना विविध विषयांमध्ये शाश्वतता समाविष्ट करणे करण्याची संधी मिळते असे स्पष्ट केले आहे.

उदाहरणार्थ :

NEP 2020 ⟶ बहुविद्याशाखीय शिक्षण ⟶ सामाजिक शास्त्र संशोधन ⟶ नाविन्य ⟶ समुदाय सहभाग ⟶ शाश्वत विकास उद्दिष्टे (**SDGs**) ⟶ शाश्वत समाजही चौकट सामाजिक शास्त्रांच्या नव्या भूमिकेचे स्पष्टीकरण करते.

प्रमुख आव्हाने :

विभागीय संरचना :

अनेक HEIs मध्ये विभाग स्वतंत्रपणे कार्य करतात. त्यामुळे आंतरविद्याशाखीय संशोधनामध्येप्रत्यक्षात आणणे कठीण होऊ शकते.

शिक्षक क्षमता :

बहुविषयक शिक्षणासाठी शिक्षकांना नवीन डिजिटल साधने, संशोधन पद्धती, डेटा विश्लेषण आणि आंतरविद्याशाखीय शिक्षणशास्त्रचे प्रशिक्षण आवश्यक आहे.

आर्थिक संसाधने :

संशोधन केंद्रे, डिजिटल पायाभूत सुविधा, क्षेत्रीय संशोधन आणि नवोन्मेष प्रयोगशाळा यासाठी पुरेसा निधी आवश्यक आहे.

डिजिटल दरी :

शहरी व ग्रामीण विद्यार्थ्यांमध्ये डिजिटल प्रवेश आणि डिजिटल साक्षरता मधील फरकामुळे लवचिक डिजिटल शिक्षणाचा लाभ समान प्रमाणात मिळेलच असे नाही.

संशोधनाची गुणवत्ता :

प्रकाशनसंख्या वाढविण्यापेक्षा सामाजिक समस्यांवर परिणाम करणारे कठोर आणि नैतिक संशोधन विकसित करणे महत्त्वाचे आहे.

शाश्वततेचे वरवरचे एकत्रीकरण :

अलीकडील धोरण-अभ्यास दर्शवितो की शाश्वतता अभ्यासक्रम, संस्थात्मक कामकाज आणि संशोधन मध्ये समाविष्ट करण्याची प्रक्रिया अनेक ठिकाणी अजूनही असमान आहे.

HEIs साठी प्रस्तावित मॉडेल :

या अभ्यासाच्या आधारे सामाजिक शास्त्रे व मानव्यशास्त्रांसाठी पुढील **"Flexible Sustainable Multidisciplinary HEI Model"** प्रस्तावित करता येईल:

स्तर १ – लवचिक अध्ययन (Flexible Learning)
ॲकॅडेमिक बँक ऑफ क्रेडिट्स + पसंती-आधारित अभ्यासक्रम + बहु-प्रवेश/निर्गमन (Multiple Entry/Exit)

↓

स्तर २ – बहुविद्याशाखीय अभ्यासक्रम (Multidisciplinary Curriculum)
सामाजिक शास्त्रे + मानव्यशास्त्र + STEM + व्यावसायिक शिक्षण

↓

स्तर ३ – संशोधन आणि नवोपक्रम (Research & Innovation)

RDC + संशोधन केंद्रे + डिजिटल ह्युमॅनिटीज + सामाजिक नवोपक्रम प्रयोगशाळा

↓

स्तर ४ – समुदाय भागीदारी (Community Partnership)

उच्च शिक्षण संस्था (HEI) + सरकार + स्वयंसेवी संस्था (NGO) + उद्योग क्षेत्र + स्थानिक समुदाय

↓

स्तर ५ – शाश्वतता (Sustainability)

SDG-केंद्रित अभ्यासक्रम + संशोधन + परिसर + विस्तार सेवा (Outreach)

↓

स्तर ६ – सामाजिक प्रभाव (Social Impact)

पुरावा-आधारित धोरण + सामाजिक नवोपक्रम + सर्वसमावेशक विकास

हे मॉडेल UGC च्या बहुविद्याशाखीय उच्च शिक्षण संस्था, शैक्षणिक पत बँक आणि संशोधन विकास कक्ष या उपक्रमांशी सुसंगत आहे.

शिफारसी :

1. प्रत्येक HEI ने सामाजिक शास्त्रे व मानव्यशास्त्रांसाठी आंतरविद्याशाखीय अभ्यासक्रम गट तयार करावेत.
2. शैक्षणिक क्रेडिट बँक चा वापर करून विद्यार्थ्यांना विविध विद्याशाखामधील अभ्यासक्रम निवडण्याची प्रत्यक्ष संधी द्यावी.
3. प्रत्येक HEI मध्ये सामाजिक विज्ञान संशोधन आणि नवोपक्रम केंद्र स्थापन करावा.
4. RDC मध्ये मानव्यशास्त्र आणि सामाजिक शास्त्रे च्या प्रतिनिधित्वाला बळकटी द्यावी.
5. SDG-केंद्रित संशोधन प्रकल्प : स्वतंत्र संस्थात्मक निधीसाठी उपलब्ध करून द्यावे.
6. समाजाधारित क्षेत्रीय कार्य आणि सेवा-अधिष्ठित शिक्षणाला शैक्षणिक श्रेयांक द्यावेत.
7. एआय (AI), जीआयएस (GIS), डेटा ॲनालिटिक्स, डिजिटल मानवशास्त्रे आणि computational social science यांसारखी कौशल्ये सामाजिक शास्त्रांच्या अभ्यासक्रमात समाविष्ट करावीत.
8. स्थानिक भाषा आणि भारतीय ज्ञानप्रणाली यांचा संशोधनात अधिक वापर करावा. NEP 2020 च्या संदर्भात भारतीय ज्ञानप्रणालीच्या अभ्यासक्रमीय समावेशालाही महत्त्व दिले गेले आहे.
9. HEI,उद्योग,एनजीओ,सरकार ह्यांच्यात भागीदारी वाढवाव्यात.
10. सामाजिक शास्त्रांच्या संशोधनाच्या प्रभावाचे मूल्यमापन केवळ प्रकाशनावर न करता सामाजिक प्रभाव, धोरणांवरील प्रभाव, समुदायावरील परिणाम आणि नवनिर्मिती यांवर करावे.

11. प्रत्येक HEI ने SDG- अनुरूप वार्षिक शाश्वतता अहवाल प्रकाशित करावा.
12. शिक्षकांसाठी आंतरविद्याशाखीय अध्यापनशास्त्र, संशोधन पद्धती आणि डिजिटल संशोधन साधनांवरील नियमित क्षमता-बांधणी कार्यक्रम आयोजित करावेत.

निष्कर्ष :

NEP 2020 भारतीय उच्च शिक्षणाला अधिक लवचिक, बहुविषयक, विद्यार्थीकेंद्रित आणि संशोधनाभिमुख बनविण्याची संधी देते. या परिवर्तनात सामाजिक शास्त्रे आणि मानव्यशास्त्रे ही दुय्यम किंवा पारंपरिक ज्ञानक्षेत्रे नसून सामाजिक परिवर्तनासाठी आवश्यक असलेली मूलभूत ज्ञानक्षेत्रे आहेत.

शैक्षणिक क्रेडिट बँक, बहु-प्रवेश व बहु-निर्गमन (मल्टिपल एन्ट्री-मल्टिपल एक्झिट), बहु-विद्याशाखीय अभ्यासक्रम, संशोधन विकास कक्ष, समुदाय सहभाग आणि innovation ecosystems यांच्या साहाय्याने सामाजिक शास्त्रांचे शिक्षण अधिक गतिशील करता येईल. त्याच वेळी SDGs शी सामाजिक शास्त्रांचे संरेखन केल्यास HEIs केवळ ज्ञाननिर्मितीची केंद्रे न राहता सामाजिक आणि पर्यावरणीय परिवर्तनाची केंद्रे बनू शकतात.

अलीकडील भारतीय संशोधनातून HEIs = शाश्वतता उपक्रमांमध्ये वाढत असल्याचे दिसून येते; परंतु टिकाव + शिकवणे आणि संशोधनमध्ये सर्वसमावेशकपणे रुजविणे अजूनही आवश्यक आहे. म्हणून NEP 2020 च्या यशस्वी अंमलबजावणीसाठी **"लवचिक शिक्षण + बहुविषयक संशोधन + सामाजिक नवोपक्रम + समुदाय सहभाग + शाश्वत विकास"** ही एकात्मिक चौकट स्वीकारणे आवश्यक आहे. अशा HEI परिसंस्थेमुळे सामाजिक शास्त्रे आणि मानव्यशास्त्रे भारताच्या ज्ञानाधारित, समावेशक आणि शाश्वत विकासात अधिक प्रभावी योगदान देऊ शकतील.

संदर्भसूची :

- Gaurav, K., Chimnani, N., & Saurabh, S. (2026). The idea of a multidisciplinary university: Implementing NEP-2020 in Indian higher education. *The Research Frontline Journal*.
- Gonzalez, E. D. R. S., Grover, P., Dasgupta, S., & Chaudhuri, P. (2026). Assessing the alignment of Indian HEIs towards sustainable development goals through Times Higher Education Impact Rankings. *Discover Sustainability, 7*, Article 208.
- Kaur, A. (2026). Integrating sustainability in higher education system: An Indian policy review. *Humanities and Social Sciences Communications, 13*, Article 713.
- Kataria, P., & Rajput, C. S. (2026). Transformative reforms for enhanced service quality in Indian higher education: A multi-stakeholder approach to integrate SDG-

4 and NEP-2020 goals. *Asia Pacific Journal of Education*.

- Sedwal, M. (2024). School education in creating a sustainable world: Role of humanities and social science discipline as a catalyst in the light of Indian national education policy 2020.
- Mandal, S. (2024). School Education in Creating. *Roadmap for Humanities and Social Sciences in STEM Higher Education*, 107.
- Agarwal, P. (2022). Holistic education in NEP 2020: Theoretical foundations and practical implications. Journal of Indian Education, 48(2), 45-62.
- Altekar, A. S. (2021). Education in ancient India (Rev. ed.). Indian Institute of Advanced Study.
- Bose, S. (2023). Technology integration in IKS education: Opportunities and challenges. Educational Technology Research, 15(3), 234- 251.
- Chakraborty, M. (2023). Institutional restructuring for multidisciplinary education in India. Higher Education Policy, 36(1), 89-108.
- Grants Commission. (2021). *University Grants Commission (Establishment and Operation of Academic Bank of Credits in Higher Education) Regulations, 2021*. UGC.
- Krishnan, Y. (2022). Research potential of Indian Knowledge Systems: Contemporary perspectives. Current Science, 122(8), 891-899.
- Pandey, V. P. (2025). Environmental Education in India's National Education Policy Challenges and Emerging Opportunities. *International Journal of Engineering Science & Humanities*, 15(3), 350-367